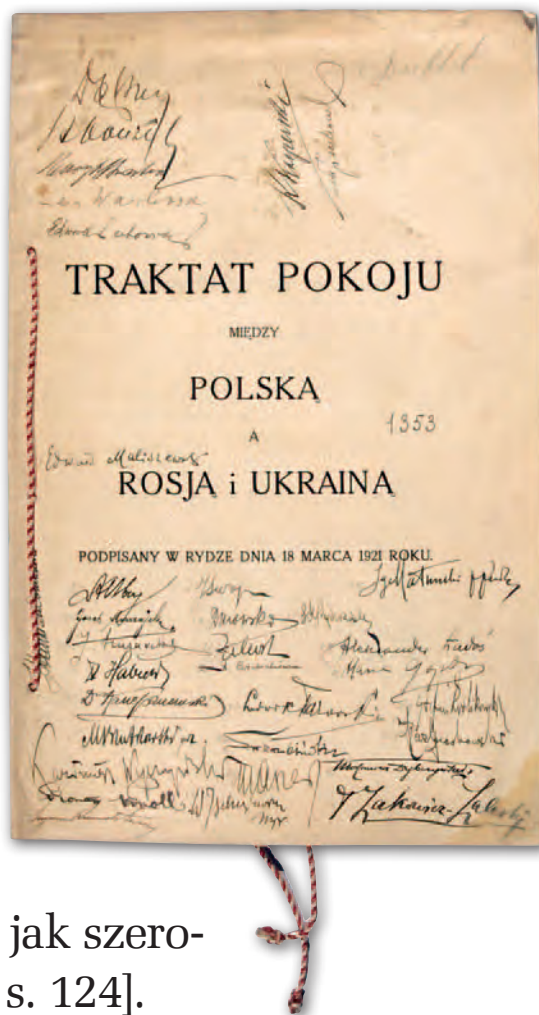

W 90. rocznicę podpisania polsko-rosyjskiego traktatu pokojowego

GRANICA RYSKA

7 lutego 1919 r. Naczelnik Państwa Józef Piłsudski powiedział do jednego z najbliższych swoich współpracowników Władysława Baranowskiego: „W tej chwili Polska jest właściwie bez granic i wszystko, co możemy w tej mierze zdobyć na Zachodzie, zależy od Ententy, o ile zechce ona mniej lub więcej ścisnąć Niemcy. Na Wschodzie to inna sprawa (...) tu są drzwi, które się otwierają i zamykają i zależy, kto i jak szeroko je otworzy” [Baranowski W., 1938, s. 124].

HENRYK BARTOSZEWICZ

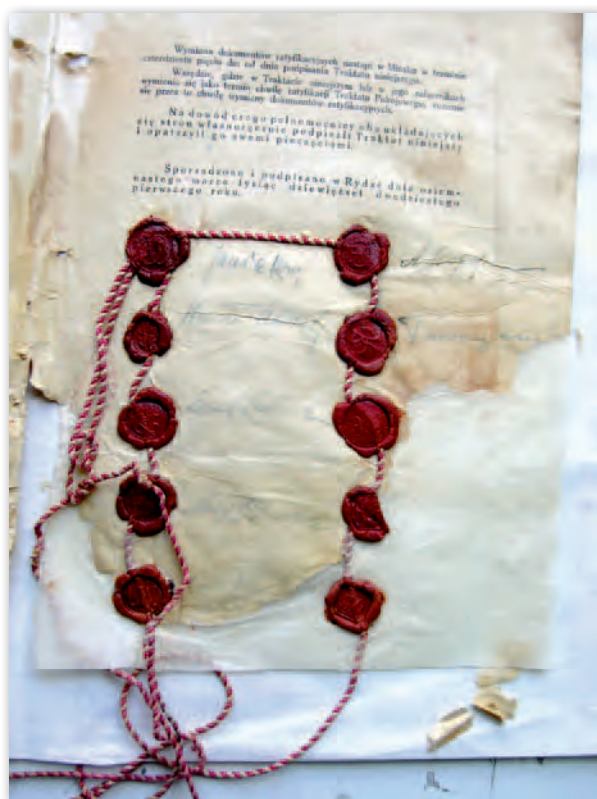
W tym czasie doszło do pierwszych potyczek wojsk polskich z przemieszczającymi się w kierunku zachodnim oddziałami armii radzieckiej. Rozpoczęła się wojna polsko-bolszewicka lat 1919-1920. Odradzające się państwo polskie musiało podjąć walkę nie tylko o odzyskanie ziem zabranych przez Rosję w wyniku kolejnych trzech rozbiorów Rzeczypospolitej w latach 1772, 1793, 1795 i o ustanowienie nowej granicy wschodniej, ale także rozpocząć bój o prawo narodu polskiego do zorganizowania państwowości zgodnie ze swoją wolą i o uniemożliwie-

nie prób narzucenia Polsce siłą obcego systemu.

Pierwszy rok wojny na wschodzie był pasmem sukcesów armii polskiej dowodzonej przez Piłsudskiego. 19 kwietnia 1919 r. wojska polskie zajęły Wilno, 1 lipca przeszły do ofensywy na froncie litewsko-białoruskim i 8 sierpnia zdobyły Mińsk. W wyniku działań ofensywnych przeprowadzonych w lipcu i sierpniu 1919 r. oddziały Wojska Polskiego osiągnęły linię: rzeka Zbrucz – Toki – Ostróg – Bereźno – Tonież – Lubań – Hłusk – Bobrujsk – Borysów – Lepel – rzeka Dryssa – przedpole Dynenburga [Wrzosek M., 1992, s. 242]. W 1920 roku ofensywa armii polskiej na froncie ukraińskim (zdobycie Kijowa 8 maja) została zahamowana przez

kontrofensywę rosyjską w maju i lipcu. Szalę zwycięstwa przechyliła ponownie na stronę polską Bitwa Warszawska (13-25 sierpnia), a także bitwa nad Niemnem (20-26 września).

Polsko-rosyjskie rokowania rozejmowe rozpoczęły się 17 sierpnia 1920 r. w Mińsku. Delegacja polska udająca się na rozmowy opuszczała Warszawę 14 sierpnia, w najbardziej niekorzystnym dla Polski momencie działań wojennych, kiedy oddziały bolszewickie znajdowały się na przedpolach stolicy. Sytuacja na froncie zadecydowała o treści sowieckich warunków pokojowych. Był to dyktat mający na celu zniszczenie suwerenności państwa polskiego. W sprawie wschod-

Obok: Karta tytułowa pamiątkowej kopii egzemplarza polskiego traktatu ryskiego z autografami członków i ekspertów delegacji polskiej, 18 marca 1921 r., AMSZ, z. 5, t. 94

Powyżej: Ostatnia karta oryginału egzemplarza polskiego traktatu ryskiego, 18 marca 1921 r., AMSZ, z. 5, t. 94

niej granicy Polski propozycja delegacji rosyjskiej stwierdzała, że w głównym zarysie byłaby zgodna z „linią wytkniętą w nocy lorda Curzona z dnia 11 lipca [1920 r.] z odchyleniem na korzyść Rzeczypospolitej Polskiej na wschód w rejonie Białegostoku i Chełma”, czyli przebiegałaby od Grodna przez Jałówkę, Niemirów, Brześć, Dorohusk, na wschód od Hrubieszowa, dalej do Kryłowa, skąd na zachód od Rawy Ruskiej i na wschód od Przemyśla aż do Karpat [Zasady traktatu pokojowego z Polską 1920, <http://pl.wikisource.org>].

Przewodniczący delegacji polskiej na rokowania w Mińsku wiceminister spraw zagranicznych Jan Dąbski projekt rosyjski odrzucił. Rozmowy kontynuowano, mimo że toczyły się w ciężkich warunkach przyfrontowych, którym towarzyszyły trudności w utrzymaniu łączności telegraficznej z Warszawą. 27 sierpnia szef dyplomacji sowieckiej Georgij Cziczerin zaproponował przeniesienie rokowań z Mińska do Estonii. Następnego dnia Dąbski wysłał do ministra spraw zagranicznych Eustachego Sapięhy depeszę z prośbą o skierowanie do Moskwy noty zawierającej propozycję kontynuowania

rozmów rozejmowych w Rydze. 30 sierpnia poseł polski w stolicy Łotwy Witold Kamieniecki informował MSZ w Warszawie, że „rząd łotewski zgadza się na konferencję polsko-rosyjską w Rydze” (Archiwum Akt Nowych, MSZ, 6737, s. 45, 46). 2 września odbyło się w Mińsku ostatnie spotkanie polskiej i rosyjskiej delegacji w sprawie rozejmu. Uzgodniono, że rokowań nie zrywa się, a jedynie zawieszają do czasu wznowienia ich w stolicy Łotwy. Obie strony postanowiły dokonać zmian w składach delegacji.

Tym razem Polska nie spieszyła się z podjęciem rozmów rozejmowych ze względu na sukcesy militarne odnoszone na froncie. 11 września Rada Obrony Państwa wysłuchała sprawozdania Jana Dąbskiego z prze-

biegu rokowań polsko-rosyjskich w Mińsku i wypracowała instrukcje do rozmów w Rydze. Podczas dyskusji doszło do sporu na temat momentu rozpoczęcia negocjacji rozejmowych i polskich aspiracji terytorialnych. Generał Kazimierz Sosnkowski, wspierany przez ministra Sapięhę, generała Antoniego Listowskiego oraz posłów Artemiusza Czarniewskiego i Wacława Tomaszewskiego, proponował, aby opóźnić rozmowy z Rosjanami, a linię rozejmu przesunąć dalej na wschód od rzeki Zbrucz. Przeciwno temu projektowi byli między innymi: Dąbski, Norbert Barlicki, Stanisław Grabski, Władysław Kiernik, Ignacy Daszyński.

13 września 1920 r. przyjechała do Rygi delegacja sowiecka pod przewodnictwem Adolfa Joffego, w której skład w charakterze członków pełnomocnych wchodził Leonid Oboleński i Dimitrij Manuilski oraz eksperci, łącznie 60 osób. Delegacja polska w składzie: Norbert Barlicki, Stanisław Grabski, Władysław Kiernik, generał Mieczysław Kuliński, Adam Mieczkowski, Michał Wichliński, Witold Kamieniecki i Leon Wasilewski z przewodniczącym Janem Dąbskim na czele przybyła do stolicy Łotwy wraz z gronem doradców

i ekspertów dopiero 16 września. Druga grupa ekspertów, wśród których znajdował się główny doradca do spraw granicznych delegacji polskiej profesor Eugeniusz Romer, dotarła do Rygi 25 września. Polska delegacja liczyła 80 osób [Kamieniecki J., 1985, s. 38-40].

Pierwsze posiedzenie obu delegacji odbyło się 21 września. Powołano cztery komisje: główną, graniczną, finansową i prasową. Dzień później, 22 września, ruszyła ofensywa polska nad Niemnem, która miała poprawić położenie strategiczne Polski i ułatwić delegacji w Rydze wynegocjowanie korzystnej linii rozejmowej. Mimo porażki wojsk sowieckich w bitwie nad Niemnem, 28 września Joffe przedłożył projekt układu preliminarzowego, który powracał do propozycji z Mińska – przyjęcia Bugu jako linii rozgraniczenia. Strona polska nie podjęła dyskusji na ten temat. Impas w rokowaniach przerwano 1 października podczas pierwszego z pięciu poufnych spotkań, w których uczestniczyli tylko przewodniczący (Dąbski i Joffe) oraz sekretarze obu delegacji (Aleksander Ładoś i Iwan Lorenc). W sprawie granic przyjęto, że podstawą negocjacji nie będzie tzw. linia Curzona. Strona rosyjska wyrażała gotowość niepodnoszenia kwestii Galicji Wschodniej, ale pod warunkiem, że Polska nie będzie zgłaszała na tym odcinku aspiracji do terytoriów wykraczających poza dawną granicę austriacko-rosyjską. Ostatecznie podczas poufnych spotkań przyjęto polski projekt linii rozejmowej wypracowany przez komisję graniczną pracującą pod przewodnictwem Stanisława Grabskiego. Podstawą tego projektu było założenie, że linia kolejowa Lida – Baranowicze – Łuniec – Równe – Brody powinna pozostać po stronie Polski [Dąbski J., 1931, s. 117-119].

Ekspersi uczestniczący w pracach komisji delimitacyjnej – po przyjęciu przez przewodniczących delegacji projektu linii rozejmowej – otrzymali zadanie nanieśienia jej przebiegu na mapę. W delegacji polskiej w sprawach dotyczących wytyczania granic osobą najbardziej kompetentną był profesor Uniwersytetu Lwowskiego Eugeniusz Romer, autor wielu wybitnych dzieł z zakresu geografii, między innymi monumentalnego *Geograficzno-statystycznego atlasu Polski* (Wiedeń 1916) i *Wojenno-politycznej mapy Polski* (Lwów 1916 – ryc. na następnej stronie), dzieł ważnych w pracach nad przygotowaniem projektów granic państwa polskiego po 1918 r. Romer przyby-

Eugeniusz Romer, *Wojenno-polityczna mapa Polski*, Lwów 1916 r.

wając na konferencję ryską był nie tylko wybitnym uczonym, ale posiadał także doświadczenie w przygotowywaniu traktatowych projektów granic. W 1919 r. uczestniczył w pracach paryskiej konferencji pokojowej, a po powrocie do kraju wszedł w skład Biura Ekspertów Naukowych do spraw Granicznych, stanowiącego od 31 lipca 1921 r. integralną część Biura Prac Kongresowych MSZ RP.

Nanoszenie linii demarkacyjnej na mapy rozpoczęto 6 października. Prace były prowadzone w dużym pośpiechu, ponieważ wstępnie uzgodniono, że układ rozejmowy zostanie podpisany 8 października (do kolejnego z wyznaczonych terminów – 12 października także pozostało niewiele czasu). Ponadto nie wszystkie osoby uczestniczące w kreśleniu mapy gra-

nicy posiadały dostateczne kwalifikacje. 7 października jeden z ekspertów geograficznych Edward Maliszewski zauważył, że północno-wschodni narożnik powiatu dzisiejszego nie został na mapie wrysowany jako położony po stronie polskiej. Błąd popełnił rotmistrz Zygmunt Borkowski, który także nieprecyzyjnie wprowadził część szkiców i korekt przygotowanych przez Romera i gen. Kulińskiego, między innymi w granice Polski włączył Korajsk, położony na wschód od ustalonej granicy rozejmowej.

Ostateczną wersję linii demarkacyjnej na jednym egzemplarzu mapy wrysował samodzielnie Romer, pracując prawie całą noc z 7 na 8 października 1920 r. Ten projekt zaakceptował ekspert rosyjski gen. T. Nowicki. Mapę skopiowała w dwóch egzemplarzach delegacja sowiecka i kopie te stały się podstawą

do zatwierdzenia linii rozgraniczenia. Egzemplarz mapy z inicjałem nazwiska gen. Nowickiego zatrzymał dla siebie Romer i została ona wraz ze spuścizną wybitnego polskiego geografę przekazana do Biblioteki Jagiellońskiej, gdzie jest przechowywana w Oddziale Zbiorów Graficznych i Kartograficznych, opatrzona sygnaturą M 49/29 [Pietrzyk Z., 2004, s. 143].

12 października 1920 r. w Rydze podpisano układ preliminaryjny. Artykuł pierwszy określał linię rozejmową, która biegła Dźwiną do Niemna przez Orzechowo, Dokszyce, Dołhinów, Radoszkowice, Raków do linii kolejowej Mińsk – Baranowicze, koło Kołosowa i dalej na południe w rejonie Słucka i Kopcewicz, a następnie wzdłuż Zbrucza do ujścia tej rzeki do Dniestru. Do umowy została dołączona mapa granicy opisana w języku rosyjskim w skali około 1:1 050 000 (25 wiorst

w cału angielskim). Była to ta mapa, którą sporządzono na podstawie pierworosu wykonanego przez Eugeniusza Romera. W zbiorach kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych znajduje się jej kopia opatrzona tytułem *Wschodnia granica Rzeczypospolitej Polskiej ustalona przez preliminarja pokojowe z Ros[yjską] Socjalistyczną Feder[acyjną] Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad, podpisane 12 października 1920 r. w Rydze*. Opracowanie powstało w 1920 r. w Zakładzie Geograficznym Ministerstwa Spraw Wojskowych RP. Wykonano je na papierze o wymiarach 72 x 105,6 cm (r. 58,8 x 96,3 cm) jednobarwną techniką litograficzną (AGAD, Zb. Kart. 108-4).

Rokowania w sprawie definitywnego polsko-sowieckiego traktatu pokojowego rozpoczęły się w 17 listopada 1920 r. Obie delegacje, polska i sowiecka, przybyły do Rygi w częściowo zmienionych składach. Obok uczestników rokowań rozejmowych Dąbskiego i Wasilewskiego w skład delegacji polskiej weszli: sekretarz generalny Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów Stanisław Kauziuk, prawnik w Prezydium Rady Ministrów Edward Lechowicz oraz podsekretarz stanu w Ministerstwie Przemysłu i Handlu Henryk Strasburger. Stronę sowiecką nadal reprezentowali Joffe, Oboleński i Lorenc, a doszli: Jakub Hanecki, Emanuel Kwiring i Jur Kociubiński. Prace nad przygotowaniem projektu traktatu poprzedziło powołanie czterech komisji: terytorialnej, prawno-politycznej, finansowo-ekonomicznej oraz do spraw wymiany jeńców, uchodźców i zakładników. Komisji terytorialnej przewodniczyli Wasilewski i Kwiring [Kumaniecki J., 1985, s. 56-57].

Ponieważ od początku rozmów pokojowych piętrzyły się trudności wynikające między innymi z różnic w interpretacji układu rozejmowego, Joffe zaproponował Dąbskiemu powrót do poufnych rokowań. Pierwsze takie spotkanie przewodniczących obu delegacji odbyło się 29 listopada. Jednocześnie prowadzone były prace w komisjach. Najsprawniej przebiegały prace w komisji do spraw wymiany jeńców i uchodźców, co zaowocowało podpisaniem już 24 lutego 1921 r. umowy repatriacyjnej. Podczas rozstrzygania innych kwestii powstawały liczne komplikacje.

W sprawach terytorialnych przedmiotem długotrwałych dyskusji i sporów były zgłoszone przez stronę polską poprawki w stosunku do linii granicznej ustalonej w preliminarjach pokojo-

wych. Postulowano przesunięcie jej na kilku odcinkach w kierunku wschodnim i powiększenie obszaru polskiego o około 10 tys. km kw. Poprawki zmierzły do doprowadzenia ma północy granicy Polski do granicy byłej guberni wileńskiej, w okolice Mińska oraz do uzyskania ważnej gospodarczo Puszczy Turowskiej [Dąbski J., 1931, s. 170-171]. Ponadto dążono do skorygowania granicy na Wołyniu. Pomimo oporu delegacji sowieckiej jej przewodniczący Joffe nie odrzucił propozycji strony polskiej, ponieważ stwarzała ona możliwość żądania ustępstw w kwestiach gospodarczych i finansowych. Na członków delegacji różnego rodzaju naciski wywierali Polacy mieszkający na obszarach, które miały znaleźć się w granicach republik sowieckich. Żądania przedstawicieli ludności polskiej na Kresach szły tak daleko, że domagali się oni odebrania bolszewikom Berdyczowa, Mohylewa, Kijowa, a nawet Odessy, co musiało by oznaczać zerwanie rozejmu i podjęcie działań wojennych. Ostatecznie w Rydze osiągnięto porozumienie w sprawie korekty linii granicznej i uwzględniono postulaty strony polskiej [Czubiński A., 1993, s. 267].

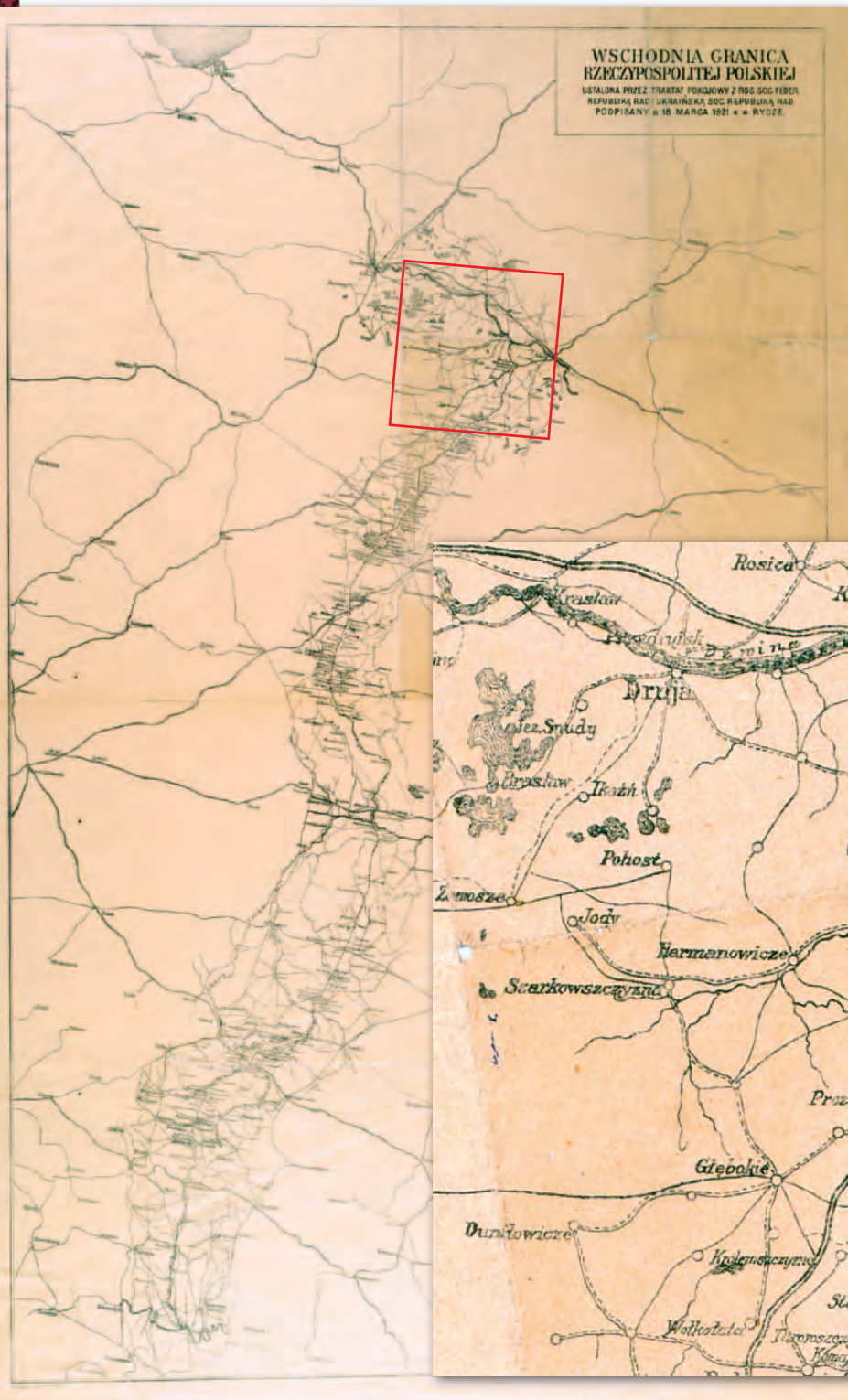
18 marca 1921 r. w stolicy Łotwy podpisano polsko-sowiecki traktat pokojowy. W następnym miesiącu strony dokonały jego ratyfikacji. 15 kwietnia uczynił to Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, 14 kwietnia Prezydium Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Rad, a 17 kwietnia Centralny Komitet Wykonawczy Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Rad. Natomiast 3 maja 1921 r. w Mińsku Ładoś i Lorenc, sekretarze generalni obu delegacji, wymienili dokumenty ratyfikacyjne. Polski oryginał traktu ryskiego jest przechowywany w zbiorach Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w Warszawie. Pod tekstem dokumentu znajdują się pieczęcie i podpisy członków obu delegacji: ze strony polskiej Jana Dąbskiego, Stanisława Kauziuka, Edwarda Lechowicza, Henryka Strasburgera i Leona Wasilewskiego, a ze strony sowieckiej Adolfa Joffego i Jakuba Haneckiego. Część karty, na której były umieszczone podpisy Emanuela Kwiringa, Jura Kociubińskiego i Leonida Oboleńskiego uległa zniszczeniu, natomiast zachowały się pieczęcie z monogramami tych trzech przedstawicieli strony sowieckiej (AMSZ, z. 5, t. 94

– ryc. na s. 57). W zbiorach AMSZ zachował się także drugi egzemplarz traktatu, mający charakter kopii pamiątkowej, na którego stronie tytułowej swoje autografy umieścili członkowie polskiej delegacji (w lewym górnym rogu), sekretarz generalny Aleksandr Ładoś oraz eksperci, między innymi Roman Knoll, Kazimierz Wyszyński, ppłk. Ignacy Matuszewski i Edward Maliszewski. (AMSZ, z. 5, t. 94 – ryc. na s. 56).

Artykuł drugi traktatu ryskiego zawierał dokładny opis granicy i powierzał jej delimitację Mieszanej Komisji Granicznej. Po stronie polskiej pozostała cała Małopolska Wschodnia, część zachodnia byłej guberni wołyńskiej z miastami Kowlem i Równem oraz linia kolejowa Równe – Sarny – Łuniec, do której granica biegła prawie równolegle na odcinku 50 km. Dalej po stronie polskiej znalazła się cała była gubernia grodzieńska i część zachodnia byłej guberni mińskiej (miasta Mińsk i Słuck znalazły się po stronie sowieckiej) wraz z linią kolejową Łuniec – Baranowicze oraz była gubernia wileńska bez jej części zachodniej należącej do Litwy. Na mocy artykułu trzeciego traktatu jego sygnatariusze zrzekli się wszelkich pretensji do ziem pozostawionych po obu stronach granicy ryskiej.

Do traktatu pokojowego dołączono mapę granicy polsko-sowieckiej ilustrującą treść artykułu drugiego. Stan zachowania mapy przechowywanej w AMSZ w Warszawie nie pozwala na jej reprodukcję. Natomiast w zbiorach kartograficznych AGAD znajduje się kopia tej mapy zatytułowana *Wschodnia granica Rzeczypospolitej Polskiej ustalona przez traktat pokojowy z Ros[yjską] Socjalistyczną Feder[acyjną] Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad podpisany 18 marca 1921 r.*, wykonana w tej samej skali co oryginał – około 1:1 050 000, sporządzona techniką litograficzną na arkuszu papieru o wymiarach 72,3 x 105 cm (r. 58,8 x 96,7 cm) jako załącznik nr 1 do tekstu traktatu ryskiego opublikowanego w „Dzienniku Ustaw RP” z 13 października 1921 r., poz. 248, szp. 482-530 (AGAD, Zb. Kart. 108-3 – ryc. na następnej stronie).

Po wejściu w życie traktatu ryskiego najważniejszym zadaniem było wytyczenie granicy polsko-sowieckiej w terenie. Prace delimitacyjne powierzono Mieszanej Komisji Granicznej złożonej z delegacji polskiej pod przewodnictwem Leona Wasilewskiego i delegacji sowieckiej ze Stanisławem Pestkowskim

ło rozdzielić na podstawie ustaleń traktatowych. Nie zawsze czasie osiągnąć kompromis w tej kwestii. Pomimo rozlicznych komplikacji Komisja Graniczna zakończyła swoje prace w planowanym terminie 17 miesięcy. Było to pierwsze, a jednocześnie ostatnie terminowe wykonanie ryskich zobowiązań traktatowych [Kumaniecki J., 1985, s. 125-126].

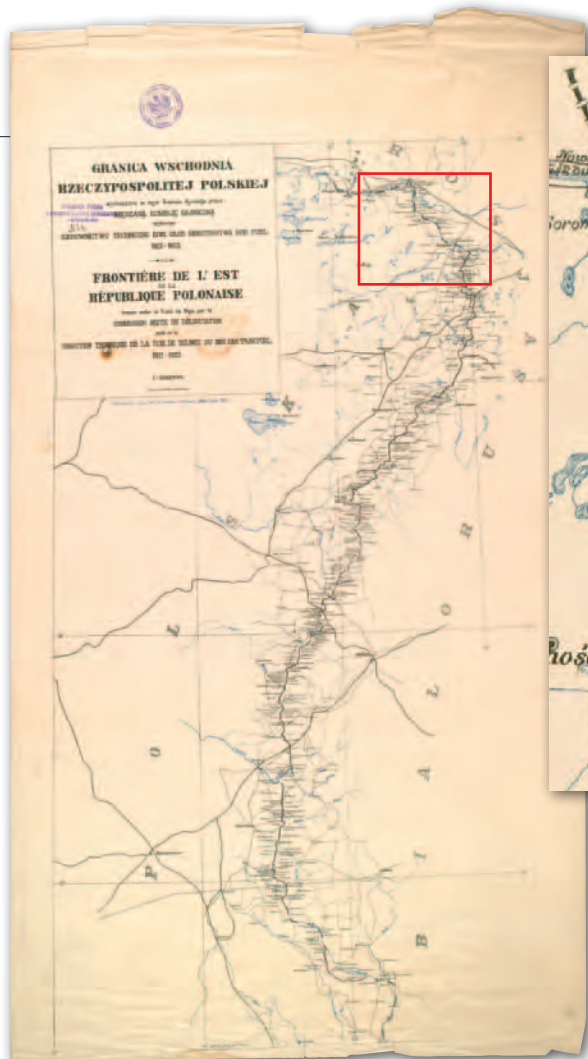
Po zakończeniu prac delimitacyjnych opracowano, a następnie opublikowano mapę granicy ryskiej. W zbiorach kartograficznych AGAD jest przechowywana dwuarkuszowa mapa opatrzona tytułem *Granica Wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej wyznaczona w myśl Traktu Ryskiego przez mieszaną komisję graniczną*, wydana drukiem w 1923 r. przez lwowskie wy-

Mapa wschodniej granicy Rzeczypospolitej Polskiej ustalonej przez traktat pokojowy z RSFRR i USRR podpisany 18 marca 1921 r., AGAD, Zb. Kart. 108-3

na czele. Siedzibą Komisji był Mińsk. Podczas delimitacji granicy natrafiono na liczne trudności. Pierwszym problemem był brak map katastralnych, co poważnie skomplikowało sytuację, ponieważ mapa, na podstawie której ustalono w Rydze bieg linii granicznej, okazała się

niedokładna. Natrafiono także na przeszkody w czasie prac terenowych, przede wszystkim tam, gdzie granica biegła od jednej miejscowości do drugiej bez oparcia o linie naturalne, jak rzeki lub drogi. W takich przypadkach powstawały szerokie pasy ziemi spornej, które należa-

do dawnictwo kartograficzne „Atlas” w skali 1:500 000. Arkusz pierwszy obejmuje odcinek południowy linii granicznej, od granicy z Rumunią i Chocimia do miejscowości Rudnia nieopodal rzeki Słucz, a drugi arkusz odcinek północny od miejscowości Lenin do granicy z Łotwą. Wymiary obydwu arkuszy to 52,5 x 95,5 cm. Sieć hydrograficzną na mapie oznaczono kolorem niebieskim (AGAD, Zb. Kart.

108-5, ark. 1-2 – ryc. obok). Opracowanie mapy delimitacyjnej kończyły okres ustanowienia granicy polsko-sowieckiej.

Traktat ryski zamykał okres wojny polsko-bolszewickiej lat 1919-1920 i stanowił podstawy prawne współistnienia dwóch sąsiadujących państw. Władze II Rzeczypospolitej granicę wschodnią, która 15 marca 1923 r. zyskała uznanie międzynarodowe, traktowały jako trwałe rozwiązanie i zgodnie z literą traktatu nie zgłaszały aspiracji do ziem położonych na terytorium Związku Sowieckiego. Natomiast władze w Moskwie, pomimo że oficjalnie nie głosiły hasła rewizjonistycznych, pokój ryski traktowały jako chwilowe zawieszenie broni. Wykorzystały pierwszą nadarzającą się

Mapa granicy wschodniej Rzeczypospolitej Polskiej wyznaczonej w myśl traktatu ryskiego przez mieszaną komisję graniczną, 1923 r., AGAD, Zb. Kart. 108-5, ark. 2 (powyżej z wybranym fragmentem w skali oryginału) i ark. 1 (obok)

okazję, aby zrealizować swoje cele wobec zachodniego sąsiada. Najpierw 23 sierpnia 1939 r., podpisując pakt z Niemcami hitlerowskimi, którego tajny protokol przewidywał rozbiór Polski, a w niespełna miesiąc później, 17 września dokonując agresji, Związek Sowiecki zerwał traktat ryski.

HENRYK BARTOSZEWICZ

Literatura:

- Baranowski W., 1938: Rozmowy z Piłsudskim 1916-1931, Warszawa;
- Bartoszewicz H., 2005: Okres rosyjski w karierze dyplomatycznej Romana Knolla, cz. I-II, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 2004, t. 39, s. 61-84; t. 40, s. 63-81;
- Czubiński A., 1993: Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918-1921, Opole;
- Dąbski J., 1931: Pokój ryski: wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffe, listy, Warszawa;
- Kowalski Z. G., 1998: Granica ryska, w: Traktat ryski 1921 roku po 75 latach, studia pod red. M. Wojciechowskiego, s. 127-139, Toruń;
- Kumaniecki J., 1985: Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza - rokowania - traktat - komisje mieszane, Warszawa;
- Mroczo M., 2008: Eugeniusz Romer (1871-1954). Biografia polityczna, Słupsk;
- Pajewski J., 1995: Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1926, Kraków;
- Pasierb B., 1998: Profesor Eugeniusz Romer jako konsultant na rokowania pokojowe w Rydze, w: Traktat ryski 1921 roku po 75 latach, studia pod red. M. Wojciechowskiego, s. 87-109, Toruń;
- Pietrzyk Z., 2004: Konferencja pokojowa w Rydze we wspomnieniach Eugeniusza Romera w: Eugeniusz Romer geograf i kartograf trzech epok, materiały sesji naukowej, Warszawa 16 kwietnia 2004 roku, s. 139-144, Warszawa;
- Romer E., 1989: Pamiętnik paryski (1918-1919), do druku przygot. A. Garlicki, R. Świętek, Wrocław;
- Wrzosek M., 1992: Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921, Warszawa.